

ЛАНДШАФТНЕ РІЗНОМАНІТТЯ ДОЛИН ВОРСКЛИ І ПСЛА

Розвиток або підтримання на достатньому рівні різноманіття природних компонентів території – основа переходу до екологічного типу господарювання, що забезпечує стійкий (підтримуваний) розвиток природного середовища. Це означає, що організація промислового і сільгоспвиробництва, землеустрою та ін. повинна бути такою ж різноманітною, як різноманітна ландшафтна структура місцевості. Необхідне ландшафтне різноманіття має досягатися двома шляхами: по-перше, через максимальне пристосування систем землеробства та інших до місцевих ландшафтних умов і, по-друге, за допомогою формування територіальної організації антропогенного ландшафту, що враховувала б особливості його природної морфології.

Поверхня території дослідження – долини річок Ворскли і Псла в межах Сумської області – починає формуватися з міоцену, зокрема долина р. Ворскли намічається наприкінці сармату [1], а основні риси рельєфу вже сформувалися до кінця неогену. На початок максимального (дніпровського) зледеніння у долині р. Ворскли уже існували чотири тераси: іванківська, новохарківська, бурлуцька і градизька [3]. Зараз вони займають основну частину досліджуваного регіону. Сучасна ландшафтна структура долини Ворскли включає долинні заплавні, прирічкові, піщано-борові, лесово-терасові і древньотерасові місцевості [3] (рис.1).

Широка заплава представлена усіма типами урочищ, які у залежності від особливостей перебігу фізико-географічних процесів розподіляються на три групи: приуслову, центральну і притерасну. Заплава Ворскли значною мірою заболочена (с. Добрянське, с. Кириківка, с. Пилівка), із численними старичними озерами і заболоченими левадами, з властивою їм водноболотною рослинністю: лепешняком, частухою подорожниковою, осоками,

лепехою, рогазом широколистим, кугою, очеретом звичайним та ін. У прирусловій заплаві, окрім сильно- й середньозволожених купиново-різнотравних і осокових луків, поширені вербняки, вільшняки, тополеві ліси та осичники. Середньозволожені луки центральної заплави представлені різнотравно-пирійно-тонконогово-конюшиновими і осоково-тонконоговими луками з перстачем гусячим. Притерасна заплава зайнята осоковими купинами, різнотравно-осоковими луками, вільшняками. У місцях видобутку торфу спостерігаються численні кар'єри і котловани, зараз заповнені водою.

Рис.1. Схематична карта розміщення типів місцевості та головних урочищ долини р. Ворскли (за [3,4], зі змінами)

В окремих місцях (м. Охтирка, с. Куземин – с. Хухра), де заплава звужується, переважають заболочені варіанти прируислової і притерасної заплави. Особливо велика заболоченість і озерність заплави Ворскли спостерігається між селами Скелька і Куземин. Крім підвищених і краще дренованих ділянок, де зустрічаються вербняки і невеликі заплавні діброви на дерново-лучних ґрунтах, переважають угруповання лучно-болотної рослинності.

Прекрасно виражена борова тераса, що має значну (до 6 км) ширину. Вона відрізняється більшою глибиною залягання ґрунтових вод (до 5 м), пухким піщаним субстратом, еоловим пасмово-горбистим рельєфом, поширен-

ням дерново-підзолистих слабо сформованих ґрунтів і пануванням псамофільної рослинності. Типовими є кучугурні піски під сосновим бором з трав'яним підліском із куничника, полину австрійського та ін. Зустрічаються окремі масиви розвіюваних пісків. В межах тераси спостерігається кілька висотних рівнів, особливо добре помітних між Охтиркою і Климентовим, Литовкою, Бакирівкою і Сосонкою, а також у районі сіл Хухра – Лутище. Тут наявні два-три висотні яруси: плоский піщаний степ, дрібнокучугурна і середньокучугурна ступені. В структурі цього типу місцевостей також спостерігається три групи урочищ: прибровочна, центральна і притерасна.

Вище розташовані степові четвертинні лесові та пліоценові тераси, що на відміну від заболоченої, з численними старицями, заплави і погорбованої борової тераси, являють собою досить слабо хвилясті, інколи майже плоскі рівнини із значною кількістю суфозійних западин. Загальна ширина цього терасового комплексу досягає 10-11 км. Від попереднього типу місцевостей вони відрізняються більшими висотами, іншою глибиною залягання ґрунтових вод, лесовим субстратом, розвитком степових блюдців (особливо велика кількість блюдців діаметром до 35 м і глибиною до 1,5 м зустрічається в районі с. Солдатського), переважанням крупнопилуватих чорноземів і залишками степової рослинності. Найбільші площі в цьому типі займає група урочищ рівного розораного степу на чорноземах типових потужних і вилугуваних.

З верхньопліоценових терас найбільш розвинута новохарківська, максимальна ширина якої перевищує 11-12 км, тобто більша за сумарну ширину всіх молодших терас. Поверхня її розчленована нечисленними пологосхиловими неглибокими балками, улоговинами стоку і просадочними блюдцями, інколи невеликими ярами. Іванківська тераса представлена лише невеликими фрагментами у південно-східній частині досліджуваного регіону (основна її частина розташована у сусідніх Харківській і Полтавській областях). Перехід до неї від попередньої тераси слабо помітний. Різотравано-лучні степи, що в минулому чергувалися з дібровами, зараз замінені антропогенними ландшафт-

тами. На високих терасах панують потужні середньогумусні чорноземи, у т.ч. їх вилугувані піщано-суглинисті та осолоділі відміни. Другорядне значення мають темно-сірі лісові ґрунти і опідзолені чорноземи. Тут переважають урочища плоских ділянок терас з родючими чорноземами, суцільною розораністю і культурною рослинністю.

На правобережжі р. Ворскли переважає сильно розчленований ярами і балками залісений прирічковий тип місцевості. Глибоке (50-80 м) яружно-балочне розчленування у поєднанні з зсувами призвело до формування шишакового рельєфу. Шишакові горби, що різною мірою закріплені деревно-чагарниковою рослинністю, зустрічаються в районі сіл Куземин, Риботень, Журавне, Попелівщина, Доброславівка.

У дорисський час розподіл елементів гідрографічної мережі на території сучасної долини Псла суттєво відрізнявся від теперішнього. Верхній Псел у цю епоху вливався у р. Сейм, приймаючи зліва притоки Рибицю, Могрицю і Гуйву. У льодовикову епоху Сейм виявився підгаченим льодовиком і направив свої води вгору, по верхньому Пслу, а потім знайшов вихід на південь по р. Рибиця і її лівому притоку. Далі, подолавши вододіл між Рибицею і однією із найближчих правих приток р. Сироватки, води форсували й вододіл між лівою притокою Сироватки (р. Вистороп) і лівою притокою р. Груні (можливо р. Вільшанкою), сформувавши долину сучасного Псла. Таким чином, ділянка долини р. Псла від гирла р. Рибиці (сс. Миропілля, Вел. Рибиця) до сс. Бишкінь і Межиріч є наймолодшим відрізком усієї його долини [2].

Долина р. Псла має добре виражений прирічковий тип місцевості з густою сіткою ярів і балок (рис. 2). На правобережжі Псла ширина прирічкових місцевостей знижується на південний захід від 6,5 до 1 км [3]. В звуженій частині спостерігається густа мережа коротких балок з численними ярами у верхів'ях, багато ерозійних промивин і борозен. Великого розвитку досягає змив зі схилів, який призводить до накопичення пролювіальних матеріалів на дні балок і на заплаві біля підніжжя правого берега Псла (район с. Межиріч,

Кам'янка, Кам'яне). Гіллясті (деревовидні) балки і діючі яри з конусами виносу представлені на правому і частково лівому берегах р. Псла (наприклад, у районі сс. Могриця, Горналь, Пушкарівка та ін.). Тут відкриваються гирла довгих (до 5 км), широких (300-400 м) розгалужених і залісених балок. Вони крутосхилі (до 20° і більше), глибокі (до 35-50 м). Окремі відвершки досягають довжини 1-1,5 км.

Розчленований рельєф і вилугувані ґрунти (типу сірих лісових) сприяють зростанню лісів. У балках переважають ліси із дуба, липи, кленів, ясена, в'язів, осики. В другому ярусі зростають дикі яблуна та груша, а в підліску чагарники: глід, терен, ліщина, бруслина бородавчаста, бузина, калина та ін. На дні балок та в їх верхів'ях зустрічаються верби і тополя. Іноді ці ліси покривають міжбалочні вододіли і плато.

В с. Пушкарівка, південніше с. Горналь та інших місцях зустрічаються урочища-“стілки” – стрімкі (до 30° і більше), слаборозчленовані схили, мало залісені або майже оголені (іноді з виходами крейди). На північному-сході району досліджень, де крейдові відклади виходять на поверхню, спостерігаються плоскодонні у гирлі, глибокогіллясті балки з діяльними відвершками, цирковидні висячі яри з врізаним гирлом, баштоподібні ерозійні останці і просадочні улоговини. Спорадично представлені яружно-зсувні “шишакові” урочища [3].

Заплатно-долинний, надзаплатний піщано-боровий і лесово-терасовий типи місцевостей також добре розвинуті у долині р. Псла. В межах заплави виражені суходольні луки, що зайняті лучно-степовою злаково-різнотравною рослинністю і мають кілька різновидів: середньозволожені луки з конюшиною, перстачем гусячим, тонконогом, лисохвостом лучним; і очеретяно-тонконогові вологі луки. Місцями у прирусловій і притерасній частинах заплави вони заболочені й вкриті кугою, лепешняком, рогозом (с. Битиця). Тут зустрічаються торфовища (Суми-Баранівка, Битиця, Могриця) і велика кількість стариць та рукавів. У прирусловій заплаві представлені піщані пляжі з

незакріпленими пісками із спорадично ростучою осокою вересняковою і пирієм. Для прируслової і притерасної заплави типові також тополеві і вільхові ліси, вербняки, чорновільшанники (сс. Миропілля, Вел. Чернетчина, Могриця), заплавні діброви. Суходольні луки на річковій заплаві, а також пологі схили балок використовуються під вигони і сінокоси, посіви городніх та польових культур.

Рис.2. Схематична карта розміщення типів місцевості та головних урочищ долини р. Псел (за [3,4], зі змінами)

Піщано-боровий тип місцевості представлений у долині р. Псла по лінії с. Миропілля – с. Вел. Чернетчина – с. Токарі, та нижче гирла Сироватки по лінії Лебедин – с. Московський Бобрик. Типовими урочищами для борової тераси є сосновий бір на дрібнобугристих пісках з куничниково-мітлицевим або тонконоговим трав'яним покривом, крім них – березово-дубові ліски в міжкучугурних улоговинах тераси. Вирівняні її ділянки зайняті злаково-різнотравними суходільними луками. Доволі звичайними тут є мох тортула, пірій повзучий, полини.

Плоскі лесові тераси, аналогічно долині Ворскли, утворюють лесово-

терасовий тип місцевості. Вони не мають значного поширення, тому цей тип місцевості утворює вузьку смугу вздовж лівого берега долини або рідко зустрічається окремими невеликими ділянками на її правому березі. Для цих терас звичайними є агроландшафти: поля, городи, інколи сади; зустрічаються розорані, часто вологі або навіть заболочені блюдця (с. Могриця) діаметром до 30-50 м, що заросли лепешняком великим, осоками, ситником Жерарда на болотних солодах. Інколи також спостерігаються залишки давніх стариць і заболочені зниження (с. Вел. Чернеччина).

Дослідження ландшафтного різноманіття особливо у контексті концепції стійкого (підтримуваного) розвитку, на нашу думку, повинно концентруватися на вивченні і врахуванні морфології вихідного природного ландшафту, що використовується. Без врахування останньої створюваний людиною ландшафт нестійкий і недосконалий. Він страждатиме від різних несприятливих процесів, потребуватиме постійного відновлення і захисту. Спрощена організація антропогенних ландшафтів, яка суперечить створеній в ході тривалої еволюції структурі території, призводить до дискомфорту і природної і виробничої їх складових.

Список використаної літератури:

1. Назаренко Д.П. Основные этапы формирования долинного рельефа Левобережной Украины // Природные ресурсы Левобережной Украины. – 1961. – Т.1. – С. 23-29.
2. Назаренко Д.П. О геологической истории бассейна р. Псла // Вестн. Харьк. ун-та. Сер. геогр. – 1964. – №2. – Вып.1. – С. 62-69.
3. Виленкин В.Л. Два физико-географических района южной лесостепной Сумщины // Матер. Харьк. отдела Геогр. общ-ва Украины. – 1970. – Вып. VII. – С. 55-65.
4. Виленкин В.Л., Никитин В.Н. Сумская физико-географическая лесостепная область западных отрогов Средне-Русской возвышенности // Матер. Харьк. отдела Геогр. общ-ва Союза ССР. – 1964. – С. 73-81.